

It is possible to conclude that Melik-Mirzabek, following the example of his predecessor Melik-Huseyn, didn't pay taxes to the Shah treasury and consequently Nadir Shah executed him.

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ ՀՊՄՀ

Լ.-Ֆ. ՖԵՐԻԵՐ-ՍՈՎԲԵՅԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՄԱՍԻՆ (XVIII դ. վերջին քառորդ)

XVIII դ. վերջին քառորդի Արևելքի պատմության եվրոպական աղբյուրներից է Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիեր-Սովբեֆի ուղեգրությունը:

Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովբեֆը ծնվել է 1750 թ. Շամպայնի Մուլեն դ'Արնակ բնակավայրում⁶²: 1782-1789 թթ. նա Լյուդովիկոս XXVI-ի կառավարության կողմից դիվանագիտական առաքելությամբ ուղարկվում է Կ.Պոլիս և այստեղից երկու անգամ (1784-1785 թթ. և 1787 թ.) մեկնում է Իրան՝ Սպահան⁶³: 1789 թ. վերադառնալով Ֆրանսիա՝ հարել է յակոբինյաններին, բայց որոշ քաղաքական բանտարկյալների նկատմամբ իրեն չափազանց ներողամիտ է դրսևորել և հեռացվել է ակումբից, նույնիսկ բանտ նստեցվել Լյուքսեմբուրգում: Բրյումերի 18-ի պետական հեղաշրջումից հետո Ֆերիեր-Սովբեֆը հեռանում է քաղաքական դաշտից և վերադառնում հայրենի Շամպայն: 1814 թ. ցանկանում է պայքարել օտարերկրյա ներխուժման դեմ և կազմակերպում է կամավորական ջոկատ: Սակայն շու-

⁶² La Grande Encyclopédie inventaire raisonne des sciences, des lettres et des arts, t. 17, p. 326, Biographie Universelle ancienne et moderne, nouvelle édition, tome septième, Bruxelles, 1843-1847, p. 367, Larousse du XX e siècle en six volumes, Publié sous le direction de Paul Augé, tome troisième, Paris, 1930, p. 458 (այստեղ նրա ծննդյան թվական է նշված 1762 թ.):

⁶³ Полиевктов М., Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, с. 106, Ջուլայան Ա., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դդ. պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա., Քաղաքական պատմություն, Ե., 1990, էջ 62:

տով Մոնմորի մի փողոցում ուր ցերեկով սպանվում է ինչ-որ անծանոթի կողմից⁶¹:

Ֆերիեր-Սովբեֆի ճանապարհորդության նպատակը քաղաքական-դեսպանագնացական էր: Նա ֆրանսիական կառավարության հանձնարարությամբ դիվանագիտական գործունեության է ուղարկվում Կ.Պոլիս, ապա նաև Սպահան:

1788 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ֆերիեր-Սովբեֆը մեկնում է Կ.Պոլիսից դեպի Ֆրանսիա և հոկտեմբերի 15-ին ափ իջնում Տուլոնում: Վերադառնալով Փարիզ՝ նա Արևելքի մասին ճանապարհորդական իր հիշողությունները հրատարակում է 1790 թ. Մասստրիխտում (2 հատոր), ապա նաև Փարիզում (1790 թ., 2 հատոր):

Ֆերիեր-Սովբեֆի ուղեգրությունը երրորդ անգամ հրատարակվում է Փարիզում 1807 թ. *"Voyages faits en Turquie, en Perse et en Arabie"* վերնագրով, 2 հատորով:

Ուղեգրության XXI-XXIV գլուխները նվիրված են Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Շիրվանի, Ադրբեջանի (Ատրպատական) նկարագրությանը: Հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում տարբեր բնակավայրերի, այցելած երկրների քաղաքական, տնտեսական դրության, բնական հարստությունների, արտադրողական ուժերի, բնակչության էթնիկական կազմի, սովորույթների ու հավատալիքների, պատմական ու ռազմական անցուղարձերի մասին: Ֆերիեր-Սովբեֆի ուղեգրությունը հետաքրքիր և արժեքավոր է, որովհետև գրված է նկարագրվող դեպքերին մասնակից և ականատես, երբեմն նաև ականջալուր հեղինակի կողմից, այնուամենայնիվ նրա հաղորդած տեղեկություններին պետք է մոտենալ զգուշորեն և քննադատաբար:

Ի թիվս այլ քաղաքների՝ Ֆերիեր-Սովբեֆը տեղեկություններ է հաղորդում նաև Տրապիզոնի մասին: Վերջինիս մասին Ֆերիեր-Սովբեֆը գրում է հետևյալը. «Տրապիզոնը հայտնի է եղել հունական կայսրության (Բյուզանդիայի -Ա.Մ.) անկման ժամանակ. օսմանները՝ Փոքր Ասիայի տերերը, գրավել էին Կ. Պոլսի գահը. Տրապիզոնում մի փոքրիկ կայսրություն է ձևավորվում, որն, ի վերջո, կարճ ժամանակ անց փլուզվում է՝

⁶¹ La Grande Encyclopedie inventaire, p. 327, Biographie Universelle, p. 263.

ամրողը Հունաստանը (Բյուզանդիան -Ա.Մ.) նվաճած թուրքերի հղորության տակ: Այս քաղաքը, թեպետ, ղրկված իր նախկին «լեոնանքից, դեռևս մնում է Անատոլիայի ամենանշանակալից [քաղաքներից] մեկը. տեղադրված է ծովեզերքին, վատ խնամված նավահանգիստ [ունի], կարող է ընդունել միայն փոքրիկ նավեր, բայց նրա առևտուրը բավական ընդլայնված է այն ժամանակից, ինչ ուսները նավարկում են Սև ծովում. Մեգրելիայի, Վրաստանի և Պարսկաստանի քարավանները հաջորդաբար այնտեղ են դալիս և շատ մեծ ակտիվություն են հաղորդում Տրապիզոնի առևտրին: Նրա բնակիչները մեծ մասամբ զբաղված են պղնձադործությամբ, որի արտադրանքը մեծ սպառում ունի. վաշան, որը կառավարում է քաղաքը, իր հրամանատարություն տակ ունի մեծ թվով ենիչերիներ, որոնք համարվում են կայսրության ամենաանհնազանդները. շարունակաբար տրվելով վիճաբանությունների և բռնարարքների՝ երկու կողմ կազմող խռովարար խմբերի պատճառով, չաբաթ, չկա, որ այս կատաղի գինիորները կռիվներ չանեն, որոնք միշտ ավարտվում են նրանցից շատերի մահով և հավասարապես տաղնապ են տարածում բոլոր թաղամասերում»⁶⁵.

Ըստ Ֆերիեր-Սուվեբֆի վկայության՝ XVIII դ. վերջին քառորդին Տրապիզոնը, թեպետ զրկված իր նախկին պերճանքից, դեռևս մնում էր Անատոլիայի ամենանշանակալից քաղաքներից մեկը, և հետագայում նրա դերն էլ ավելի մեծացավ: Այսպես, 1808-1809 թթ. Թուրքիայով անցած անգլիացի Ջեյմս Մորիսը գրում է, որ «Սև ծովի նավահանգիստն է Տրապիզոն, որտեղից տարվում է Կ. Պոլսի առևտուրը»⁶⁶: Իսկ ավելի ուշ Ֆ. Էնգելսը գրում է, որ «Կ. Պոլսը և հատկապես ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքեստանի քարավանային առևտրի գլխավոր շուկաները: Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է.... իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված այդ առևտրին, քան որևէ այլ

⁶⁵ Ferrieres-Sauvebœuf, Memoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrieres-Sauvebœuf, fait en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, t.1. Maestricht, 1790, p. 207-208.

⁶⁶ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2., Ե., 1934, էջ 285:

կետ»⁶⁷: Ինչպես դիպուկ նկատել է Ֆերիեր-Սովբեֆը, Տրապիզոնի դերի և նշանակության բարձրացումը սերտորեն կապված էր Սև ծովում ռուսական ծովային առևտրի սկզբնավորման և զարգացման հետ: Կարևոր գործոն էր նաև Տրապիզոնի աշխարհագրական բարենպաստ դիրքը: Ըստ Ս. Մոցիկյանի «Այս նաևհանգիստ քաղաքն ունեցած է մեծ վաճառականութիւն, Հին ժամանակներէն սկսած մինչեւ վերջին ատեններս: Բիւրտիստանի, Լազիստանի, Թուրքիոյ ու Հայաստանի ներքին գաւառներու, եւ Պարսկաստանի ու Կովկասի առևտրական ճամբաները կ'անցնին Տրապիզոնէ: Այս քաղաքը կուգան եւ ասկէ կը մեկնին ճամբորդներու մեծ խմբեր եւ խոշոր կարաւաններ, ապրանքներ բեռցուցած ուղտերու ու ջորիներու վրայ»⁶⁸: Բացի տեղական բերքից (եգիպտացորեն, ծխախոտ, կիտրոն, լորի, ձիթապտուղ, կաղին, ընկույզ, շագանակ, խոզակաղին, ծվաղ և այլն) Տրապիզոնից արտահանում էին նաև կտավ, կապար, երկաթ, «այլև պղինձ Արզնոյ զոր քաջ զտեալ առաքեն ի Կոստանդնուպօլիս և Յիսլիմեա. նաև կերպասեայ գործածք Հալպայ, Շամայ, Տիարպէքիրոյ, զորս տանին ի Մոսկովս: Յարուեստաւորս սորա երևելի են պղնձագործք, դորոց զգործ տանին ի Մոսկովս, ի Կոստանդնուպօլիս, և անտի աստ և անդ մինչև յեգիպտոս. նաև հրահանագործք այս է՝ չախմախճիք, և մորթեգործք դորոց զվաճառ տանին մինչև յէրզիռում»⁶⁹: Ծովային առևտրում բարգավաճում ցուցաբերելով հանդերձ՝ Տրապիզոնը, ըստ Ֆերիեր-Սովբեֆի, ուներ վատ խնամված նավահանգիստ: Ինճիճյանը ևս նշում է, որ «Նաևհանգիստ քաղաքուհոյ ծանծաղ է և անպատասպար ի հիւսիսային հողմոց, ուստի նաւք ձմերեն ի Փլադանա»⁷⁰:

1847 թ. Տրապիզոնում եղած Ֆերուխանը ևս նշում է, որ Տրապիզոնի նավակայքերը Հյուսիս-արևմտյան սաստիկ քամի-

⁶⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинения, т. IX, с. 384, հմմտ. Ղազարյան Յ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Ե., 1967, էջ 212:

⁶⁸ Մոցիկեան Ա., Արևմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, 1947, էջ 771-772:

⁶⁹ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն առաջին, հ. Ա., էջ 383:

⁷⁰ Նոյն տեղում, էջ 390:

ներից անպաշտպան լինելու պատճառով նավերը գնում էին ձմեռուկու Սյուրմենե կամ Պլատանա⁷¹:

Ավելի ուշ Ֆրանսիացի նշանավոր աշխարհագրագետ է. Ռեկլյուն Տրապիզոնի մասին գրում է հետևյալը. «Այս քաղաքն է եղել մշտապես Իրան գնացող վաճառականների և նրանց վաճառքի իջման նաւահանգիստը, ուր բերուել են նաև Պարսկաստանից Արևմուտք ուղարկուած ապրանքները կարաւաններով: Քաղաքի նաւակայքը շատ վատն է, և անյահաջող եղանակին նաւերը ստիպուած են գնալ աւելի արևմուտք մրգաստաններով շրջապատուած շնորհազեղ Պլատանայի առջև կանգնելու»⁷²: Նույն վիճակն է նշում նաև Ս. Ծոցիկյանը, գրելով, որ «Տրապիզոնի նաւահանգիստն այցելող մարդատար եւ ապրանքատար շոգենաւերը, ասկէ առաջ, խարխալ կը ձգէին ծովուն բացերը, եզերքէն բաւական հեռու, ջրերուն մշտապէս ալէկոծ ու յորձանուտ վիճակին եւ կանոնաւոր քարափի չգոյութեան պատճառաւ»⁷³:

Ֆերիեր-Սովրեֆը, ցավոք, Տրապիզոնի բնակչութեան թվի և ազգային կազմի մասին տվյալներ չի հաղորդում:

1813-1814 թթ. Փոքր Ասիայում եղած ուղեգիր Ջոն Մակդոնալդը Քիննեյը հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «Բնակչությունը (Տրապիզոնի -Ա.Ս.) հասնում է, ասում են, 15 հազար շնչի թուրքերի, հույների, հրեաների, հայերի, վրացիների, մեգրելների, չերքեզների և թաթարների համասեռ խառնուրդի»⁷⁴: Սակայն, ի տարբերություն Քիննեյի հաղորդածի, Ղ. Ինճիճյանը գրում է, որ «Թիւ համօրէն բնակչաց է 8000 տուն. յորոց իբրև 500 տունք հայոց, 1500 յունաց, և 6000 տաճկաց. թաղք նորա 36, յորոց զութ թաղս

⁷¹ Բարունակ Պէյի Ֆերուհիսան, ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան, յամի տեառն 1847, տպ. ի վանս Չ.Ս. Աստուածածնի յԱրմաշ, 1876, էջ 232:

⁷² Ռեկլիւ Էլիզէ, Լագիստան, Հայաստան եւ Քուրդիստան, Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք եւ Պաղեստին, թարգմանեց՝ Միաբան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 47:

⁷³ Ծոցիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 772:

⁷⁴ John Macdonald Kinneir, Voyage dans l'Asie-Mineure, l'Arménie et le Kourdistan, dans les années 1813 et 1814, traduit de l'Anglais, par N. Perrin, tome deuxième, Paris, 1818, p.86.

տան Հայոց, իսկ մնացեալսն ատճկաց»⁷⁵: 1836 թ. ճանապարհորդած Սենեքերիմ Տեր-Մինասյանը հաղորդում է, որ Տրապիզոնի «բնակիչներն են Հայ, Յոյն ու Տաճիկ: Հայերը Հիմայ 3 եկեղեցի ու մէկ դպրատուն մը ունին. իրենք քաղաքին մէջը 500 տունի չափ կան, բայց գեղերուն մէջը 1000 տունի չափ, 200 տունի չափ ալ կաթուղիկ ըսված Հայերը ունին»⁷⁶: Իսկ Մինաս վրդ. Բժշկյանը նշում է. «Հին ատենը շատ երևելի և բազմամարդ քաղաք էր Տրապիզոն, փառաւոր մարդիկ և փառաւոր շէնքեր ալ շատ կային. Սուլ. Ահմէտին ժամանակը տասներու թ հազար տուն կար, առաջ շատ աւելի էր. բայց Հիմա հազիւ կէսը կելլէ: Քաղաքացիք երկու հարիւր տուն հազիւ կելլեն, առաջ շատ էին. իսկ գեղացիք հինգ հարիւրէն աւելի են»⁷⁷:

Իսկ 1829-1830 թթ. Փոքր Ասիայում ճանապարհորդած Ժան-Շառլ Բեսը հետևյալ տեղեկութիւնն է հաղորդում. «Որոշ ճանապարհորդներ Տրապիզոնի բնակչութիւնը շատ սխալմամբ հաշվում են 250 հազար հոգի, այնինչ այն կազմում է մոտավորապես 45 հազար հոգի: Արվարձանները բավական ընդարձակ են և զբաղեցված են բացառապես հուլներով և հայերով: Բուն քաղաքը բնակեցված է թուրքերով»⁷⁸: Ավելի ուշ շրջանի վերաբերող տվյալ է տալիս Արեւ վրդ. Մխիթարյանցը: Ըստ նրա՝ Տրապիզոնում «գիւղացւոց հեազհետէ գաղթելովը՝ Հիմա չորս հարիւր տուն լուսաւորչակրօն հայք կան»⁷⁹:

Ըստ Ն. Ուշակովի՝ Տրապիզոնի բնակչութեան թիվը հասնում է մինչև 20 հազար հոգու. նրանց մեծ մասը թուրք են,

⁷⁵ Ինճիճեան Դ., Աշխարհագրութիւն, Մասն առաջին, Կ. Ա., էջ 387:

⁷⁶ Օրագրութիւն ճանապարհորդութեան պարոն Ա. Անեքերիմայ Տեր Մինասեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ Յամի Տեառն 1836, Եղանակ (օրացոյց), 1839 ամիս ի Զմիւռնիա, էջ 117:

⁷⁷ Յ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 91, 82:

⁷⁸ Besse Jean-Charles, Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838, p. 302:

⁷⁹ Աբէլ վրդ. Մխիթարեանց, Վեպ գաղթականութեան Հայոց Տրապիզոնու, Կոստանդնուպօլիս, 1857, էջ 55:

600 առևն հայ և մոտ 1000 տուկ հուլյն⁸⁰: Ուշակովին կրկնում է Ֆրանսիացի Ծ. Ֆոնտոնը⁸¹: Իսկ 1839-1840 թթ. Արևմուտքում ճանապարհորդած Ֆրանսիացի Շ. Տեքսիեն նշում է, որ Տրապիզոնի քրիստոնյա բնակչության թիվը հասել է մոտ 18 հազար հոգու, այնքան հայ կա, որքան հուլյն: Վերջիններս մեջ կան մի քանի ընտանիք Լազիստանի բնիկներից, որոնք հայտնի են մեցո անունով⁸²: Իսկ 1847 թ. ճանապարհորդած Ֆերուհիանը գրում է, որ «Տրապիզոնն ունի 33 հազար բնակիչ՝ տաճիկ, հայ ու յոյն. 5000-էն աւելի տուկ. 3000 տաճիկ, 1000 յունաց, 588 հայ, 140 հռովմէական և 9 բողոքական հայոց»⁸³:

Այսպիսով՝ համադրելով վերը բերված հեղինակներին տեղեկությունները, կարելի է ասել, որ XVIII դ. վերջին քառորդին և XIX դ. առաջին կեսին Տրապիզոնի բնակչությունը կազմել է մոտ 30-40 հազար մարդ, և որ հայերն իրենց թվաքանակով գրավել են երրորդ տեղը, թուրքերից և հուլյներից հետո, ունեցել են մոտ 400-500 տուկ, 2000-3000 հոգի: Սակայն հայոց թիվը հաճախակի է շեշտակի փոփոխվել: Հայ ազգաբնակչության թվաքանակի այդ վայրիվերումները պայմանավորված էին Տրապիզոնում և շրջակայքում տիրող անկայուն իրավիճակով:

Ընդ իրավիճակը Տրապիզոնում և շրջակայքում անկայուն է եղել, վկայում է նաև Ֆերիեր-Սովբեֆը, գրելով, որ փաշայի հրամանատարության տակ գտնվող մեծ թվով ենիչերիները կայսրության մեջ ամենաանհնազանդներն են, շարունակ վիճում և բռնություններ են գործադրում, և այդ կռիվները միշտ ավարտվում են մահերով և տագնապ են տարածում քաղաքի թաղամասերում: 1805-1806 թթ. Հայաստան և Պարսկաստան

⁸⁰ Ушаков Н., История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, Санкт Петербург, ч. I, 1836, с. 132.

⁸¹ La Russie dans L'Asie-Mineure, ou campagnes du maréchal Paskévitch en 1828 et 1829; et tableau du Caucase, envisagé sous le point de vue géographique, historique et politique; par Félix Fonton, Paris, 1840, p. 187.

⁸² Texier Charles, Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie, Parise, 1852, t. I, p. 52.

⁸³ Բարունակ Պէյի Ֆէրուհիան, ճանապարհորդութիւն ի Բաքելոն ընդ Հայաստան, յամի տեառն 1847, ի վանս Չ.Ս. Աստուածածնի յԱրմաշ, 1876, էջ 224:

ճանապարհորդած ֆրանսիացի ուղեգիր Պ.-Ա. Ժորբերը հիշատակում է, որ «Տրապիզոնի աղան պատերազմի մեջ էր հին Լագերի երկրի բնակիչների դեմ»⁸⁴: Իսկ Հ. Հովակիմյանը հաստատում է, որ «Ճանիկի գաւառին մէջ, մինչեւ ԺԹ. գարու կէսերը կ'իշխէին տէրէպէյիները, որոնք մինչեւ վերջը պատերազմի մէջ էին իրարու եւ կեդրոնական իշխանութեան հետ»⁸⁵: Իսկ Աբել վարդապետը գրում է, որ «... 1765-էն մինչեւ 1772 թուականները՝ Տրապիզոնի քաղաքական խաղաղութիւնը կը խռովի եւ ժողովուրդը տակնուվրայ կըլլայ Տէրէպէյիներու պատերազմաց երեսէն, որոնք Տրապիզոնի մէջ քանի մը կարգ ըլլալով, այսինքն հարիւրք, որք են բուն քաղաքացիք, իննուսուն եւ հինգք եւ քսան եւ հինգք, այսինքն եկամուտք, այս կարգերը քաղաքին առանձին առանձին մասերուն իշխելով, մէկ մէկու դէմ կռիւ կը բանային մէկգմէկ յաղթահարելու... Անատոլիներքին քաղաքները եւ Տրապիզոնի գիւղերն անգամ, ուր որ ինքնագլուխ իշխաններ կը նստէին, աւելի հանգստութիւն կար քրիստոնեայ ժողովրդոց համար, քան թէ Տրապիզոն եւ անոր նման Սեւ ծովու հարաւային ափանց վրայ եղած ու որիչ քաղաքները»⁸⁶: Ահա այս ամենի հետեանքով Տրապիզոնի քրիստոնյա բնակչութիւնը հեռացավ քաղաքից դեպի Ղրիմ, Կ. Պոլիս, Զանիկ: Երկյուղն այնքան էր տիրել քաղաքին, որ քրիստոնյաները նույնիսկ եկեղեցի չէին կարողանում գնալ և թաղից թաղ անցնել: Եվ ըստ Աբել վարդապետի՝ «աս հալածանաց երեսէն Հայոց եկեղեցիներն ալ Ս. Օգոստոս, Չարխափան եւ Ս. Յովհաննէս ամայի մնացին: ... մնացորդ ազգին երկու մասն ալ այնքան քիչցան, որ Աստուածամայր եկեղեցին հազիւ կը հաւաքուէին»⁸⁷: Բարեբախտաբար, հետագայում դերեբեյների իշխանութիւնը թուլացավ և վիճակը փոխվեց: Դրան նպաստեց նաև եվրոպական տերութիւնների հյուպատոսների և առևտրականների ներկայութիւնը քաղաքում: Քրիստոնյանե-

⁸⁴ P.- Am. Jaubert, Voyage en Armenie et en Perse, Fait dans les années 1805 et 1806, Paris (s.d.), p. 7.

⁸⁵ Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի, պատմագրոց Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), Պէյրուք, 1967, էջ 710-711:

⁸⁶ Աբել վրդ. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 45-46, 53:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 46, 76:

յոր տակաւ առ տակաւ գլուխ բարձրացրին, քաղաքից հեռացածներէ մի մասը վերադարձաւ, ամայի մնացած եկեղեցիները սկսեցին գործել:

Տրապիզոնում հայերն ունեին չորս եկեղեցի⁸⁸, որոնց պատերին, ինչպես նաև տապանաքարերին եղած արձանագրութիւնները վերաբերում են XIV-XV դդ.: Այդ չորս եկեղեցիներն էին Աստվածամայր, Չարխափան (կամ Ս. Ստեփանոս), Սբ. Հովհաննէս, Սբ. Օգոսենտ:

ARMAN MALOYAN
Armenian State Pedagogic University

THE FACTS ABOUT TREBIZOND BY L.F. FERRIERES-
SAUVEBOEF (THE LAST QUARTER
OF THE 18th CENTURY)

Summary

Among the European sources the voyage memoirs of the French political figure and diplomat L.F. Ferrières-Sauveboeuf (1750-1814) contain information about the history of the Orient of the last quarter of the 18th century. He was sent on a diplomatic mission to Constantinople and Spahan by an assignment of the French government.

L.F. Ferrières-Sauveboeuf returned home in 1788. He published twice his memoirs in Maastricht and Paris (1790). For the third time his memoirs were published in Paris (1807) in two volumes: "Voyages faits en Turquie, en Perse et en Arabie."

⁸⁸ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն առաջին, Կ. Ա., էջ 387, նաև Միմաս վրդ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 79, Աբել վրդ. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 29-31, Յովակիմեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 83, Համագասպ Ոսկեան Հ., Աբբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպեթիի եւ Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վիեննա, 1962, էջ 234:

The Chapters XXI-XXIV are devoted to the description of Armenia, Georgia, Dagestan and Iranian Aderbaigan (Atropatene). The author gives information about different inhabited areas, political and economic state of the countries which he had visited, natural resources, productive forces, the ethnic structure of the population, customs and traditions, religious aspects, historic and military situation.

This work is interesting and valuable, because it had been written by a participant and a witness of the described events. Anyhow, it is necessary to be cautious and critical in regard to its information.

Along with other cities L.F. Ferrières-Sauvebœuf informs also about Trebizond, especially concerning its history. Unfortunately his work doesn't contain information about the number of the population and its ethnic structure. Other authors (who visited Trebizond) gave such information, particularly, about the Armenian population.

In the last quarter of the 18th century and the first half of the 19th century approximately 30-40 thousand people lived in Trebizond. Armenians (400-500 families, 2000-3000 people) were the third in the total number of the population of the city after Turks and Greeks. But the number of Armenians changed very often owing to the unstable state in Trebizond and neighbouring territories. It is testified also by L.F. Ferrières-Sauvebœuf who mentions that many yenichers who were under command of the pasha were committing criminal actions which resulted in deaths and that troubled peaceful population and alarmed different quarters of Trebizond.

There were four Armenian churches in Trebizond. Inscriptions on the walls of the churches and the epitaphs on gravestones were made in the 14th-15th centuries.